

Олена Чернобай

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та філософії права,
labau@i.ua

PER ARGUMENTUM VID SALLUSTIA

© Чернобай О., 2017

З'ясовано значення аргументативної практики відомого політичного діяча та історика Стародавнього Риму, застосованої ним у полемічних творах, що порушували тогочасну актуальну політико-правову проблематику, для розвитку норм і категорій римського державного і публічного права як форми і змісту вираження суспільного інтересу, для підтвердження імперативного методу регулювання суспільних відносин з низкою властивих цьому праву ознак, що визначали його природу і сутність.

Ключові слова: політико-правова аргументація; Саллюстій; римське публічне право; політичний ідеал; Цезар; Цицерон; сенат; плебс.

Елена Чернобай

PER ARGUMENTUM OT SALLUSTIA

Выясняется значение аргументативной практики известного политического деятеля и историка Древнего Рима, примененной им в полемических произведениях, нарушали тогдашнюю актуальную политико-правовую проблематику, для развития норм и категорий римского государственного и публичного права как формы и содержания выражение общественного интереса, для подтверждения императивного метода регулирования общественных отношений с рядом присущих этому праву признаков, определяли его природу и сущность.

Ключевые слова: политико-правовая аргументація; Саллюстій; римское публичное право; политический идеал; Цезарь; Цицерон; сенат; плебс.

Olena Chornobai

Institute of Jurisprudence and Psychology
Lviv Polytechnic National University
Department of Theory and Philosophy of Law
Ph.D., Assoc. Prof.

PER ARGUMENTUM FROM SALLUST

The value of the argumentative practice known politician and historian of ancient Rome, applied it in polemical writings, that violated then current legal and political issues, for the development of standards and categories of the Roman state and public law as a form of expression and content of public interest to confirm imperative method of social relations with a number of inherent features of this law, that determined its nature and essence.

Key words: political and legal arguments; Sallust; Roman public law; political ideal; Caesar; Cicero; senate; plebs.

Постановка проблеми. Як унікальний витвір людського інтелекту як одне з найвищих досягнень цивілізації, римське право завдяки головним чином так званому “*Corsus iuris*” імператора Юстиніана, було продуктом безперервного тисячолітнього розвитку своєрідної правової системи, яка формувалася, розвивалася й існувала в умовах різних видів Римської державності. Посідаючи особливе місце в історії права і держави, цей феномен становить виняткову цінність як невичерпна скарбниця досвіду в усіх сферах правотворення, як величезний рецептивний потенціал для вдосконалення національних правових систем і творення нового права Європи. Відзначаючи це, слід мати на увазі, що продукування цього досвіду відбувалося зусиллям не лише десятків найвідоміших римських юристів, а й творчим доробком істориків, публіцистів, трибунів-ораторів, які відзначалися лінгвістичною багатогранністю, різнобічною культурою, здібністю використовувати найпрецезійніші докази для переконання опонента. У цьому контексті важливо нагадати, що трактат Цицерона “Про добір аргументів” як підручник з ораторського мистецтва, очевидно, мав певний вплив і на творчість його молодшого сучасника Саллюстія, який вважався політичним референтом диктатора Цезаря. Відстоюючи свій “політичний ідеал” (а ним був могутній повелитель), римський історик добирав *argumentum ab contrario* і *argumentum ab oculo* для того, щоб переконливо донести до адресата свою політико-правову позицію. У цьому сенсі його аргументативна практика викликає значний науковий інтерес, адже висловлені ним погляди стосувалися суб’єктів публічного права, а, отже, певною мірою впливали на формування їх обов’язку діяти у конкретних напрямках для досягнення тієї чи іншої мети, зокрема, наприклад, для подолання тривалої суспільно-політичної кризи протягом III–I ст. до н. е. правління і публічного правопорядку пізньої Римської республіки.

Аналіз дослідження проблеми. Оскільки Саллюстій не належав до числа римських правників, хоч і цікавився юриспруденцією, про що свідчить його обізнаність з чинними нормами публічного права, то його спадщина не була об’єктом досліджень юридичної науки. Вона привертала увагу, здебільшого, істориків, філософів, політологів, хоч і вони оминали таку важливу складову, як аргументативна майстерність цієї неоднозначної творчої особистості, що виділялася серед своїх сучасників не лише талантом літописця своєї доби, а й вмінням пристосовуватися до ідейно-політичних обставин, раціонально використовувати кон’юнктуру (*conjunctura*), тобто сукупність умов, що склалися у тогочасній внутрішній і зовнішній політиці Римської держави, на свою користь. Саме такий Саллюстій постає з праць С. Утченка, В. Горенштейна, М. Покровського, С. Гвоздева. Італійський дослідник М. Лентано, аналізуючи два трактати давньоримського історика, наголошував на тому, що діагноз кризи “в якій вже давно борсається Рим і якій навіть цезаріанська форма правління не може чинити ефективний опір” [1, с. 786], дуже точно поставив Саллюстій. З того його творчої спадщини, що дійшло до сучасності, фахівці з проблем римського публічного права довідуються про те, за яких обставин формувалися, вдосконалювалися ті чи інші його норми й принципи, а також мають можливість відтворювати політико-правову картину Стародавнього Риму саме тої пори, коли назрівали нові епохальні зміни в його історичній долі. Очевидно таке значення цієї спадщини для історії європейського цивілізації було підставою для високої її оцінки в популярній енциклопедії (безпрецедентної для видань такого типу); цитуємо мовою оригіналу: “В своих произведениях, отличающихся живостью изложения, прекрасно выписанными характерами героев и художественным мастерством рассказа, Саллюстий дал яркую картину упадка рим. общества, нравственного разложения нобилитета и неспособности сената управлять государством” [2, с. 529].

Метою цієї розвідки є з’ясування впливу аргументативної практики відомого політичного діяча та історика Стародавнього Риму Саллюстія, застосовуваної ним у полемічних творах, присвячених актуальній державотворчій проблематиці свого часу, на формування низки норм і категорії римського державного і публічного права.

Виклад основного матеріалу. У своїй творчості Гай Саллюстій Крісп (86–35 р. до н.е.), як і талановиті його сучасники, очевидно, керувався принципом “*Argumenta ponolezantuz, non*

pumezantuz” (сила аргументів не в їх кількості, а у вагомості) [3, с. 444]. Виходець із провінційної заможної родини, яка мала власний будинок у Римі, він отримав добру освіту, і завдяки своїм здібностям до красномовства досить швидко увійшов у коло авторитетних літераторів; а коли був залучений до державної діяльності, то, як згодом зізнавався, пережив чимало труднощів і розчарувань, бо зіткнувся з падінням моралі й поголовною корупцією тодішнього суспільства.

Першим політичним виступом Саллюстія вважається інвектива проти Марка Туллія Цицерона, написана й, очевидно, оприлюднена в 54 р. до н.е. Коротко про етимологію терміна, а також його лексичне тлумачення. Отже, “Інквєтїва [лат. *invective* (*ozatio*) – лайлива (мова)] – *книж.* – різкий виступ проти кого-небудь, чого-небудь, образлива мова” [4, с. 260]. Ґрунтовніше трактування цього терміна подає авторитетний фахівець з сучасної лінгвістики: “Інквєтїва (лат. *Invectiva* від *invehī* – кидатися, нападати, атакувати і *investiveoratio* – лайлива промова) – творчий прийом, що полягає в гостро-сатиричному викритті певних осіб чи соціальних явищ, відомий ще з античної доби...” Мовно-стилістичні фігури інвективи наближені до такого полемічного жанру як памфлет, в якому особливу роль відіграє ретельний добір аргументів для підтвердження фактів [4, с. 364].

За формою цей твір являє собою підготовлену для виступу в сенаті промову, автор якої має на меті спростувати випадки опонента. На думку В. Горенштейна, Саллюстію напевно не надали такої можливості, адже Цицерон займав досить високий пост консуляра, і колишній квестор (один з римських ординарних магістратів), хоч і пригрітий ласкою Цезаря, не міг рівнятися за статусом з опонентом. Тому ця інвектива наймовірніше поширювалася як памфлет (*libellus*), що нерідко практикувалося як засіб інформаційної боротьби у політичному середовищі Стародавнього Риму [6, с. 150].

Невеликий за обсягом твір побудований у формі риторичних запитань. Такий стилістичний прийом, до речі, широко використовували як ефективний засіб доказів у судових промовах Стародавньої Греції, і звідти він, певним чином видозмінившись, засвоювався давньоримськими юристами, але найчастіше політиками, зокрема Цицероном, проти якого і спрямував цю інвективу Саллюстій, старанно добираючи факти про життєдіяльність опонента з метою вкрай негативної характеристики його. Дорікаючи йому за пристосуванство і підлабузництво до владоможців, за надмірну чванливість і самохизування, за його “нестримне красномовство”, Саллюстій зазначав, що саме ці риси найвиразніше виявилися у злісних корупційних діяннях противника. Звертаючись до нього, він наголошував: “... Ти найбільше пишаєшся тими рішеннями, що стосуються державних справ, які після закінчення консулату приймав разом з жінкою Теренцією, коли у тебе вдома ви виносили вироки за Плавцієвими законами (історики вважають, що йдеться про судові процеси 62–59 рр. до н.е., але Цицерон не виступав на них як звинувач [7, с. 669]. – *О. Ч.*), і ти засуджував одних змовників на смерть, а інших карав грошовим штрафом, коли один будував для тебе тускульську, другий – помпейську садибу, третій купував будинок, а хто не міг нічого дати, тому загрожувало злісне звинувачення: він, начебто, намагався облягати твій будинок або ж умишляв лихе проти сенату...”. Емоційно-експресивне акцентування на таких фактах передбачало не емпатію, а вираження недовіри, навіть настирливе глузування, що посилюється наступними риторичними запитаннями: “Якщо мої звинувачення неправдиві, відзвітуй: яке майно ти отримав від батька, наскільки примножив його, проводячи справи в суді, на які гроші придбав будинок, вибудував тускульську і помпейську садиби, на що потрібні були величезні витрати? Якщо ж ти це замовчуєш, то хто може засумніватися в тому, що ці багатства ти зібрав, проливши кров співгромадян і принісши їм нещастя?” [7, с. 527].

Слушні міркування про особливості стилю і змістовного наповнення цього твору Саллюстія висловив відомий дослідник Стародавнього Риму С. Утченко: “Подібні перебільшення (йдеться про звинувачення політичного і приватного характеру на адресу Цицерона. – *О. Ч.*), які належать до тих же канонів і прийомів творення портретів “зразкового злодія” (або, навпаки, “зразкового героя”) і характерні для риторичних вправ на задану тему. Тому у цьому випадку справді не важливо, наскільки “вигляд” Цицерона, накиданий в інвективі, близький до справжнього, як і не важливо і те, якою мірою можна вважати справжньою саму інвективу, тобто чи належить вона, як свідчить традиція, Саллюстію, чи являє собою значно пізнішу вправу в риторичному красномовстві” [8, с. 74]. Погоджуючись з цією авторитетною думкою, зазначимо, що для нас цей твір цікавий

насамперед використанням у римській політико-правовій риторичній аргументативній чинників і прийомів, що певним чином позначалося на процесах “формування деяких категорій римського державного права”. До речі, С. Утченко з цього приводу писав: “Подібне уявлення відображено насамперед у відомій формулі, яка мала офіційне державне значення: *senātus popūlus Rōmānus* (сенат і римський народ. – *О.Ч.*). Застосування цієї формули свідчить про те, що вона розумілася як вираз вищої інстанції влади у державі” [9, с. 102].

Звичайно ж, Цицерон не міг не відповісти на ці та інші звинувачення, що принижували його честь і гідність. І видатний оратор це зробив, виступивши у сенаті з інвективною (за обсягом вона майже втричі перевищувала твір Саллюстія [див. 7, с. 616–622], та значно переконливіша за змістовністю аргументування), в якій не лише пояснював і спростував висунуті опонентом закиди, а й сам використав переконливі факти аморальної поведінки, зловживань, казнокрадства і т.п. для розвінчування Саллюстія (а підстав було достатньо). Безперечно, інвективний дискурс двох видатних діячів Стародавнього Риму становить певний науковий інтерес, однак, оскільки це виходить за межі предмета розгляду, то не вдаватимемось до змістовного аналізу текстів інвектив, а лише зазначимо, що взаємовідносини їх авторів дозволяють глибше осмислити суть політико-правової ідеології доби падіння римської рабовласницької республіки (I ст. до н. е), періоду, який відомий історик С. Утченко, назвав “епохою Цицерона і Саллюстія”.

Оскільки Саллюстій був апологетом могутності Римської держави, а чинний римський державний устрій був для нього найбільш придатний для збереження цієї могутності, то він виклав політико-правову програму досягнення цієї мети у двох листах до Гая Юлія Цезаря (102–44 рр. до н. е.) про державні справи. За своєю літературною формою ці листи являють собою напутливе (повчальне) послання (*buleutika, suatoria*), які відомі з часів Платона та Сократа. Згідно з такими жанровими особливостями цих творів автор відповідним чином використовує й аргументативні прийоми обґрунтування своїх напутніх настанов щодо вирішення нагальних державних проблем, зокрема подолання глибокої кризи міста-поліса, невідповідності полісних інститутів і порядків завданням управління величезною державою.

Створюючи картину існуючого непривабливого, просякнутого згубними кризовими явищами правопорядку в державі, Саллюстій на конкретних прикладах доводить, що навіть найбільш активні у політичному сенсі соціальні верстви – сенатори, посадники, муніципальна аристократія, міський плебс здебільшого залишалися на консервативних позиціях, були прихильними до полісної системи цінностей, прагнули зберегти свій привілейований статус римських громадян. За таких умов, як усвідомлював історик, перед Цезарем стало непросте завдання – об’єднати політично значущі соціальні сили, зміцнити і юридично оформити свою владу. Щоб це вдалося реалізувати, Саллюстій, докладно викладаючи свої погляди на римське державне правління, радить своєму адресатові вже у ранньому (а це за нумерацією – другому) листі звертати увагу на поділ суспільства на *patres* і *plebs*. Пояснюючи значення і зміст цих термінів С. Утченко писав: “*Patres*, зосередженням яких є сенат, володіє *summa auctoritas*, а *plebs* володіє *vis*. В епоху процвітання Римської держави, яка для Саллюстія співпадає з періодом завершення боротьби станів до III Пунічної війни (до зруйнування Карфагену) існувала певна система політичної рівноваги: сенат з допомогою своєї *auctoritas* стримував *vis* народу, причому інакше і не могло бути, бо “плебс, як тіло душі, підкоряється сенату і слідує за його постановами” [9, с. 101].

Цими останніми словами зі згаданого послання Саллюстія учений резюмує про аргументативне обґрунтування становлення політичного ідеалу давньоримського мислителя, який, за словами С. Утченка, він “проніс через усе своє життя” [9, с. 101]. Саме з цих позицій Саллюстій підходив у формулюванні своїх настанов верховному правителю, добираючи відповідні аргументи, щоб стимулювати його до проведення необхідних реформ. Він, наприклад, радив: “І коли плебс (населення) буде оновлений, спрямовуй свої помисли насамперед на те, щоб шанувалися добрі звичаї, щоб згода між старшими і новими громадянами зміцнювалася. Але вітчизні, громадянам, собі самому ти виявиш більшу добродійність, якщо знищиш або, по можливості, зменшиш жадобу грошей. Інакше ні приватні, ні державні справи – ні під час миру, ні під час війни – проводити неможливо” [7, с. 604]. А відтак і висловлював аргументативні міркування далі про реформу

сенату: “Так от сенат, гадаю, можна зміцнити двома заходами: збільшенням числа senatorів і введенням табличок для голосування: таблички будуть служити для збереження таємниці – щоб сенатори діяли більш незалежно” [7, с. 607].

Лише ці дві інтенції до пропонованих перетворень, які мав би здійснити правитель, засвідчують налаштованість аргументативних міркувань автора на якомога доступніше і переконливіше “просування” і донесення до адресата викладеної в обох листах політичної програми, за якою слід надавати перевагу диктатурі одного задля уникнення диктатури олігархії. І за спрямованістю, і за духом ця програма цілком співпадала з цілями самого Цезаря. “З цієї точки зору, – підкреслює Д. Дождев, представляючи обидва листи давньоримського історика в антології світової правової думки, – Саллюстій лише посилює ті докази, якими керувався номінальний адресат його послань. Олігархія як породження жадібності, занепаду моральності уособлює неправову справу в державі. Віра в умілого і справедливого правителя, здатного приборкати безпорядки, персоналізується в особі Цезаря і виявляється продуктом жанру напучування” [10, с. 258–259]. І загалом, на думку Д. Дождева, значення цих послань “виходить за рамки заявленої форми: це самостійні твори з питань філософії права і держави” [10, с. 258].

Така досить висока оцінка впливає зокрема з того, що обидва листи вміщено (підкреслимо це ще раз) в згаданій антології, де представлено зразки світової політико-правової думки. Очевидно, серйозною підставою для цього була така послідовно інтерпретована й аргументативно відстоювана парадигма тогочасного державорозуміння й державо будівництва, на яку понад півстоліття тому вказував С. Утченко. “Таким чином, – писав він, – політичний ідеал Саллюстія базується на двочленній основі: сенат+народ, причому правильний розподіл між ними функцій управління державою (у народі – *vis*, у сенаті – *auctoritas*) забезпечує процвітання її”. Ця діархічна схема становить для нас особливий інтерес, як єдина, по суті, спроба вийти за межі загальноприйнятого у давнину уявлення, за яким “народ” (*populus-civitas*) був єдиним джерелом влади. У Саллюстія народ протиставляється сенату, внаслідок чого виникає думка про різні джерела влади. Але вона розвивається Саллюстієм зовсім не в сторону висновку про народний суверенітет, а до проголошення якоїсь державної системи, що базується на двох взаємодоповнюючих один одного джерелах і носіях верховної влади в державі: на сенаті і на коміціях [9, с. 101–102]. Водночас залежний від політико-правової кон’юнктури Саллюстія, засуджуючи “цілий соціальний клас – сенаторську аристократію, яка була нечисленна, але чітко укорінилася у владі” [1, с. 788], прагнучи особисто прилучитися до римського нобілітету (а це в його становищі було майже безнадійним), вдався як і Цицерон до пошуку ефективного шляху подолання політичної кризи і масових кровопролиттів, який передбачав творення нової знаті (*virtus*), тобто на заслугах перед державою, а її основу повинні становити “нові люди” [6, с. 161]. Ці ідеї розвивав і обґрунтовував Саллюстій у двох трактатах “Про змову Катиліни” та “Югуртинська війна”, в яких, використовуючи найдобрішу аргументацію, створив образи таких видатних діячів (“нових людей”) – Цезаря, Катона Молодшого і Гай Марія, діяльність яких відповідала його політико-правовим позиціям.

Висновки. Відстоюючи свій політичний ідеал, Саллюстій, незважаючи на кон’юнктуру заангажованість, що було характерним для діячів його епохи, дотримувалася у своїй історико-публіцистичній творчості загальноновизнаних принципів світської римської юриспруденції, зокрема таких як *argumentum ad iudicium* (доказ, розрахований на здоровий глузд), *argumentum ad oculos* (наочний доказ), *argumentum ad rem* (доказ за суттю справи) та ін. Прагнучи посилити свою аргументативну базу (особливо у розглянутій вище інвективі), автор навіть не гребував *argumentum invalidum* (слабким, непереконливим доказом), видаючи його за *argumentum legis* (законний доказ). Отже, навіть із такого надто загального і певною мірою поверхового аналізу аргументативної практики Саллюстія можемо стверджувати, що його творча палітра (маємо на увазі мовно-стилістичні засоби, добір фактів, їх осмислений виклад тощо), представлена досить широко у здійснених виданнях, на які робляться посилання, заслуговує значно глибшого дослідження,

особливо з метою з'ясування її впливу на формування і розвиток норм та категорій римського публічного права.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лентано Маріо. *Саллюстій : роздуми про кризу* / Маріо Лентано // *Історія європейської цивілізації. Рим* / під ред. Умберто Еко; пер. з італ. – Харків: Фоліо, 2014. – С. 785–788. 2. *Большая Советская Энциклопедия*. – Т. 22 : *Ремень–Сафи*. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1975. – 628 с. 3. Підпригора О. А. *Римське право : підручник* / О.А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с. 4. *Новий словник іношомовних слів: близько 40000 слів і словосполучень* / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк ; за ред. Л.І. Шевченко. – К.: Арії, 2008. – 672 с. 5. Загнітко А.П. *Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни : у 4 т. – Т. 1 / А.П. Загнітко*. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – 402 с. 6. Горенштейн В. *Гай Саллюстій Крисп // Гай Саллюстій Крисп. Сичинення* / пер., стаття і комент. В. О. Горенштейна. – Москва: Наука, 1981. – С. 148–164. 7. *Записки Юлія Цезаря* / пер. і комент. М. М. Покровського ; Гай Саллюстій Крисп. Сичинення / пер., стаття і комент. В. О. Горенштейна. – Москва: Ладомир ; ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 1999. – 750 с. 8. Утченко С. Л. *Древний Рим. События. Люди. Идеи* / С. Л. Утченко. – Москва: Наука, 1969. – 324 с. 9. Утченко С. Л. *Кризис и падение Римской республики* / С. Л. Утченко. – Москва: Наука, 1965. – 288 с. 10. *Антология мировой правовой мысли : в 5 т. – Т. 1. Античный мир и Восточные цивилизации* / руководитель научного проекта Г. Ю. Семигин. – Москва: Мысль, 1999. – 750 с.

REFERENCES

1. Lentano Mario. *Sallyustiy : rozдумы pro kryzu* [Sallust: reflections about crisis] / Lentano Mario // *Istoriya yevropeys'koyi tsyvilizatsiyi. Rym* / pid red. Umberto Eko; per. z ital. Kharkiv : Folio Publ, 2014. pp. 785–788. 2. *Bol'shaja Sovetskaja Jenciklopedija* [Great Soviet Encyclopedia]. 3-e izd. T. 22 : Remen'–Safi. Moskva : Sovetskaja jencyklopedija Publ, 1975. 628 p. 3. Pidokryhora O.A. *Ryms'ke pravo* [Roman law] : pidruchnyk / O. A. Pidokryhora, Ye. O. Kharytonov. Kiev : Yurinkom Inter Publ, 2003. 512 p. 4. *Novyy slovnyk inshomovnykh sliv : blyz'ko 40000 sliv i slovopoluchen'* [A new dictionary of foreign words: about 40000 words and phrases] / L. I. Shevchenko, O. I. Nika, O.I. Khom'yak, A. A. Dem'yanyuk ; za red. L. I. Shevchenko. Kiev : Ariy, 2008. 672 p. 5. Zahnitko A. P. *Slovyk suchasnoyi linhvistyky : ponyattya i terminy* [Dictionary of modern linguistics: concepts and terms] : u 4 t. T. 1 / A.P. Zahnitko. Donets'k : DonNU Publ, 2012. 402 p. 6. Gorenshtej V. *Gaj Salljustij Krisp* [Gaj Sallust Crispus] // Gaj Salljustij Krisp. Sichinenija / perevod, stat'ja i kommentarij V. O. Gorenshtejna. – Moskva: Nauka Publ, 1981. pp. 148–164. 7. *Zapiski Julija Cezarja* [Notes of Julius Caesar] / perevod i kommentarij M.M. Pokrovskogo ; Gaj Salljustij Krisp. Sichinenija / perevod, stat'ja i kommentarij V. O. Gorenshtejna. Moskva : Madomir ; ООО “Фирма “Издательство АСТ” Publ, 1999. 750 p. 8. Utchenko S. L. *Drevnij Rim. Sobytija. Ljudi. Idei* [Ancient Rome. Developments. People. Ideas] / S. L. Utchenko. Moskva: Nauka Publ, 1969. 324 p. 9. Utchenko S. L. *Krizis i padenie Rimskoj respubliki* [Crisis and fall of the Roman Republic] / S.L. Utchenko. Moskva : Nauka Publ, 1965. 288 p. 10. *Antologija mirovoj pravovoj mysli* [Anthology of world legal thought] : v 5 t. T. 1. Antichnyj mir i Vostochnye civilizacii / rukopis' nauchnogo proekta G.Ju. Semigin. Moskva : Mysl'Publ, 1999. 750 p.

Дата надходження: 12.12.2016 р.